

ציונות דתית

היסטוריה, רעיון, חברה

בעריכת
דב שוורץ

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

ציונות דתית

היסטוריה, רעיון, חברה

ג

עורך
דב שורץ

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

חברי המערכת :

זהבית גרוס, אליעזר דון-יחיא, ירון הראל, צבי זוהר, אשר כהן,
יוסי כץ, דן מכמן, אלי עסיס, עמיחי רדזינר, אבי שגיא

מרכזת המערכת :

לאה שפירא

עריכת הלשון :

אבי בן אמת

הספר יוצא לאור בסיוע :

המכון לחקר הציונות הדתית ע"ש ד"ר זרח ורהפטיג

מסת"ב 978-965-226-522-7

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בראילן, רמת-גן

אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו

בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי או מכני

(לרבות צילום, מיזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל

סדר ועימוד : שולמית ירושלמי, ירושלים

נדפס בישראל – תשע"ט

תוכן העניינים

	דב שוורץ
3	בשער הקובץ : פרופ' אליעזר דון-יחיא ז"ל, חוקר הציונות הדתית : ציוני דרך
	נחם אילן
7	מראד פרג כ"נביא ציוני" על פי ספרו אלקדסיאת/הקדשיות
	אוריאל ברק
33	"האליליות המחודשת" : על תפיסת הנצרות בהגותו של הראי"ה קוק
	דב שוורץ
67	התמודדות עם האסתטיקה והאישיות האסתטית בכתביו של אליעזר מאיר (רא"מ) ליפשיץ
	עמיחי רדזינר
97	משפט והיסטוריה : הרב יצחק אריאלי וייסוד ישיבת מרכז הרב
	דב שוורץ
135	השואה בהגותו של הרב אליעזר ברקוביץ : שתי מגמות
	רוני בר לב
169	השיח הרבני-חינוכי בציונות הדתית : על התנגדות ופתיחות לנסיעה לראש השנה באומן
	מגנזי המכון לחקר הציונות הדתית ע"ש ד"ר זרח ורהפטיג
	עמיחי רדזינר
203	זרח ורהפטיג והרב חיים דוד הלוי על נישואין אזרחיים
	דב שוורץ
217	נחמיה עמינוח : צרור תעודות

מֵרֵאד פֶּרַג כ"נבִיא צִוּנִי" על פי ספרו אֶלְקָדְסִיָּא/הֶקְדְּשִׁיּוֹת

נחם אילן

1. מֵרֵאד פֶּרַג (1867–1956) – קוּוִים לְדַמוּת

מֵרֵאד פֶּרַג (א)לישע¹ היה גדול המלומדים הקראים במצרים במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים.² פֶּרַג היה אוטוידיקט ומשכיל רבת-חומי, וניחן בכושר הבעה מעולה. בין השאר למד משפטים בכוח עצמו ובלט כמשפטן. ב-1901, כששימש עורך דין בשירות הכ"דיו, הואשם חיים כהנא, יהודי רבני מפורט סעיד, בחטיפת נערה נוצרייה לצורכי פולחן. פֶּרַג נחלץ לעזרתו, וחילץ אותו מגזר דין מוות שנפסק לו בתחילה. לאחר שסיים את לימודי המשפטים

* תמצית הדברים הוצגה לראשונה בכנס "לחן ולכבוד צבי תפארה: היסטוריה, הגות והלכה", שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן לכבוד פרופ' צבי זוהר בי"ד בטבת תשע"ח (1 בינואר 2018). אני מודה לידידי ד"ר גיא ברכה, פרופ' ירון צור ופרופ' ראובן שניר על שקראו טיוטה של המאמר; הערותיהם סייעו בידי לשפרו.

1 פֶּרַג הוא שם אביו, ו(א)לישע שם המשפחה. עם זאת הוא מכונה במקורות שונים מֵרֵאד פֶּרַג, וכך אנהג גם אני במאמר זה.

2 על הקראים במצרים בעת החדשה ראו סיכומי "הקראים", בתוך נחם אילן (עורך), מצרים (סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים תשס"ח, עמ' 257–269 (ועל פֶּרַג שם, עמ' 262–263); יוסף אלגמיל, היהדות הקראית במצרים בעת החדשה, רמלה תשמ"ה; הנ"ל, תולדות היהדות הקראית: חיי הקהילה הקראית בגלות ובארץ ישראל, א–ב, רמלה תשל"ט–תשמ"א; ג'ואל בינין, פזורת יהודי מצרים: תרבות, מדיניות וגיבוש גולה חדשה, תל אביב 2007, William B. Brinner, "The Egyptian Karaite Community in the Late 183–204", *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica, Presented to Leon Nemoy on his Eightieth Birthday*, edited by Sheldon R. Brunswick, Ramat Gan 1982, pp. 127–144; Mourad El-Kodsi, *The Karaite Jews of Egypt, 1882–1986*, New York² 2006; idem, *Just for the Record in the History of the Karaite Jews of Egypt in Modern Times*, New York 2002. ראובן שניר (ערביות, יהדות, ציונות, ירושלים תשס"ה) [להלן שניר, ערביות], עמ' 501), הגדיר את פֶּרַג "היוצר היהודי המצרי הבולט ביותר במאה העשרים בתחום הספרות היפה".

מינה אותו הכ'דיו עבאס השני³ לראש הלשכה המשפטית בארמון למשך ארבע שנים, וכך זכה בתואר כֶּכ. פרג התפטר מתפקידו זה בעקבות כליאת הכ'דיו במעצר בית בידי האנגלים עם תום מלחמת העולם הראשונה. ב-1922 צירף המלך פואד את מראד פרג לצוות ששקד על הכנת טיוטת ההצעה לחוקה החדשה למצרים.

פרג עודד שיתוף פעולה בין הקראים לרבניים, ופעל במגמה זו. הממסד הקראי עִין אותו, והדים נוקבים לכך יש מעל דפי כתבי העת הקראיים *الاتحاد الإسرائيلي* (האיחוד היהודי) ו-*الكلية* (הדובר). הוא סייע לרב מסעוד בן-שמעון בהכנת הספר *كتاب الأحكام الشرعية في الأحوال الشخصية للإسرائيليين* (ספר דיני ההלכה של היהודים בענייני המעמד האישי, ח"א, קהיר 1912; ח"ב, קהיר 1919), וזכה על כך להערכה רבה.⁴ ביטוי סמלי לדרכו יש בהקדשת המהדורה הראשונה של ספרו *الشعراء اليهود العرب* (המשוררים היהודים הערבים, קהיר 1929)⁵ והכרך השני של *ملتقى اللغتين* (מפגש שתי הלשונות)⁶

3 שלט בשנים 1892–1914; ראו פניוטיס ג'רסי מוף וטיקיוטיס, מצרים ממוחמד עלי עד סאדאת, ירושלים תשמ"ג, לפי המפתח בערכו.

4 על הספר ונסיבות כתיבתו ראו צבי זוהר, "היצירה ההלכתית והתורנית של רבני מצרים במאתיים השנים האחרונות", פעמים 86–87 (תשס"א), עמ' 196–197. על תרומתו של מראד פרג למפעל חשוב זה ראו הנ"ל, מסורת ותמורה: התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880–1920, ירושלים תשנ"ג, עמ' 112. עוד עיינו יעקב שפירא, "התייחסות ההלכה לקראים: מדיניות ומסורת הלכתית", מחקרי משפט יט (תשס"ב), עמ' 284–361, ובייחוד בעמ' 330–341.

5 המהדורה השנייה (קהיר 1939) הוקדשה לפרופ' אסמאעיל אחמד אדהם, חבר האקדמיה הרוסית למדעים והממונה על המכון הרוסי ללימודים אסלאמיים, והלה גמל לפרג במבוא ארוך שכתב לספר (עמ' א–ז).

6 פרג ציין (עמ' 3), שעד אותה עת יצאו שלושה חלקים, המחזיקים 17 אותיות (א–ז). אלה ראו אור בקהיר ב-1930 ובאלכסנדריה ב-1936 (בדפוס אלספיר) ו-1937 (בדפוס צלאח אלדין). על הדופן הפנימית של הכריכה האחורית של התרגום והפירוש שהכין פרג לאיוב, ואשר יצא לאור בקהיר במאי 1950, נדפסה רשימת ספריו עד אז. בשורה הרביעית מלמטה נכתב: *ملتقى اللغتين الجزء الرابع معد للطبع* (מלתקא אללע'תין, החלק הרביעי מוכן לדפוס). ספק אם חלק זה זכה להידפס. ידידי ד"ר יוסף מרזוק הואיל להודיעני כי בידו נמצא כתב יד של החלק הרביעי, אשר מקורו בעיזבון של מראד פרג עצמו, ואף הואיל לשלוח לי תצלום של שני עמודי הראשונים ובהם הקדמה. במשפט הראשון נאמר שהוא מחזיק שש אותיות (ע–ל), ואם כן קרוב לשער שהחיבור בשלמותו אכן כלל חמישה כרכים. שמואל מורה ציין בספרו חיבורי יהודים בלשון הערבית, 1863–1973, ירושלים תשל"ד, בסוף ס' 623 (עמ' 130–131), שבשנים 1930–1950 יצאו חמישה כרכים, וכמקור לדבריו הפנה לספרייה הלאומית בירושלים ולשני מראי מקום בקרית ספר (ז, עמ' 117; טו, עמ' 225). מראה המקום הראשון הוא סיקורת קצרה וחדה שכתב שלמה דב גויטיין על הכרך הראשון בלבד, ואילו השני הוא תרשומת בלבד של שני הכרכים העוקבים. איני יודע אפוא על מה התבסס מורה כשקבע בסתם שחמישה כרכים ראו אור. עוד ראו *Encyclopaedia Judaica*, "Faraj Murad", vol. 6, cols. 1178–1179, שם ציין המחבר (חיים י' כהן), שבשנים 1930–1950 יצאו חמישה כרכים של מלתקי אללע'תין, וכמוהו גם שניר, ערביות, עמ' 502 הערה 58; Reuven Snir, "Faraj", *Encyclopedia of Modern Jewish Culture*, edited by Glenda Abramson, London

לרב חיים נחום, שהיה אז הרב הראשי של יהודי מצרים הרבניים.⁷ מרמד פרג כתב כשלושים ספרים, כולם בערבית משוכחת,⁸ והם עוסקים בשירה הערבית (גם של יהודים), בלשון העברית ובזיקתה לערבית, במשפט הכללי ובהלכה היהודית בכלל והקראית בפרט, במאפייני הקראות ובזיקה שבינה ליהדות הרבנית, ובפרשנות המקרא. עוד תרגם לערבית את יצירתו הראשונה של אברהם מאפו, אהבת ציון (1853). מרמד פרג היה העורך הראשון של *אֶלְתְּהֵיב* (החינוך), כתב עת קראי נוסף, ופרסם רשימות רבות גם מעל דפי העיתונים הכלליים *אֶלְגְּרִידֵה* (העיתון) ו-*אֶלְמוּיֵד* (הנתמך). הפנייה לקהל מגוון מבחינת אמונותיו והשקפותיו היא מאפייני הַתְּקָף בחיבורים נוספים פרי עטו של מרמד פרג, וראויה לבחינה כוללת יותר.⁹

לאחר המרד הערבי הגדול בארץ (1936–1939) פנה לעסוק בעיקר בענייני פילולוגיה ופרשנות מקרא. לחזון התחייה התרבותית היהודית השלובה בלאומיות מצרית שוב לא היה קיום.¹⁰ מרמד תרגם וביאר חלקים מן המקרא לערבית. שלושת ספריו בתחום זה כתובים בערבית נמלצת, באותיות ערביות.

1. *تفسير التوراة* (פירוש על התורה, קהיר 1928), ובו תרגום של פרשת בראשית, ביאורה ופירושה (شرح وتفسير). הספר מחזיק 329 עמודים ועוד שמונה עמודי מפתחות ותיקונים. ככל הידוע לי לא המשיך את מפעל התרגום לתורה.
2. *أمثال سليمان* (משלי שלמה, קהיר 1938):¹¹ תרגום למשלי ופירושו.
3. *أيوب* (איוב, קהיר 1950): תרגום לאיוב ופירושו.

- 253, vol. 1, p. New York 2005, &. שמה זו טעות מתגלגלת. בסוף ספרו הקדשיות (ראו עליו להלן) כינה פרג את מְלִתְקֵי אֶלְעֵתִין: "הפגשת העברית והערבית" (עמ' 108).
- 7 נודע גם בכינוי נחום אפנדי. בהקדשה בראש החלק השני של *ملئقى اللغتين* מנה פרג שלושה תארים של הרב חיים נחום, המלמדים בבירור מה החשיב כמחמאה בעבורו: *الحبر الأكبر ورئيس المباحث التاريخية الإسرائيلية ومن أعضاء المجمع اللغوي* (הרב הראשי, ראש המחקרים ההיסטוריים היהודיים ומחברי האקדמיה ללשון [הערבית! במצרים]). עוד עיינו שלומית שרייבום-שבטיאל, התחדשות הלשון הערבית בשליחות הרעיון הלאומי במצרים, ירושלים תשס"ה.
 - 8 על טיב לשונו עיינו במאמרי "הערבית-היהודית הפוסט-אסימילטורית", בתוך איילת אטינגר ודני בר-מעוז (עורכים), *מטוב יוסף: ספר היובל לכבוד יוסף טובי, ג, חיפה תשע"א*, עמ' 250–265. על יהודים שכתבו בערבית ספרותית עיינו גיא ברכה, "אלעאלם אלאסראאילי": מקומו בעולם העיתונות היהודית והערבית במזרח התיכון על רקע התמורות בקהילות היהודיות בסוריה ולבנון 1921–1948, *עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב*, עמ' 9 (להלן ברכה).
 - 9 הסיכום והניתוח הטובים ביותר לפי שעה הם של Reuven Snir, "Arabness, Egyptianness, Zionism, and Cosmopolitanism: The Arabic Cultural and Journalistic Activities of Egyptian Jews in the 19th and 20th Centuries", *Orientalia Suecana* 55 (2006), pp. 133–164 (להלן שניר, פעילות); פרג ומפעליו נדונים אצלו בעמ' 140–141, 147–148.
 - 10 עיינו הגר הלל, "ישראל" בקהיר: עיתון ציוני במצרים הלאומית 1929–1939, תל אביב תשס"ה (להלן הלל).
 - 11 השם העברי נדפס ככותרת-משנה בעמוד השער.

כמו כן פרסם קובץ שירים בן ארבעה חלקים – *ديوان مراد* (דיואן מראד). הוא נחשב ראשון הקבצים שחיבר יהודי בערבית ספרותית בעת החדשה. המפעל הספרותי של מראד פרג כמעט שלא נחקר עד כה.¹²

2. על אלקדסיא/הקדשיות

בסוף 1923 הוציא פרג לאור את ספרו *القدسيات* (אלקדסיא) – היינו שירים ירושלמיים או בהשראת ירושלים – ובו 38 שירים, רובם שקולים וחרוזים, ומאמרים, ועניינם חזונו הציוני של פרג. תמצית חזונו – שלטון התבונה והאהבה בקרב הבריות. לשונו עשירה ומשובחת ושירתו כתובה בהשראת השירה הערבית הקלאסית, שלה ייחד – כאמור לעיל – ספר עיון גדול. כעבור פחות מחמש שנים הוציא לאור תרגום עברי משלו לספר זה וקראו הקדשיות. השם העברי מלמד כי פרג העדיף לשמור על קרבה לשם המקורי בערבית אף שהמהלך היה כרוך בהתרחקות ברורה מהבעת הזיקה לירושלים. הקטע האחרון (מס' 38), העוסק בשמה של פלסטין, בשמותיה של ירושלים ובשמות מקומות רבים בארץ, לא תורגם לעברית.

מאחר שהתרגום הוא מעשה ידיו של פרג, יש בו תועלת רבה להבהרת כוונותיו בגרסה הערבית, אשר לעיתים נותרות עמומות. קביעה זו נכונה אף יותר בכיוון ההפוך: העברית שלו הולמת את זמן התרגום (שנות העשרים של המאה העשרים), ויש בה מאמץ ברור לכתוב בעברית מליצית, גבוהה ומתוחכמת מאוד. מבלי לפגוע באיש אני מניח שרוב קוראי העברית בת ימינו יצליחו במידה מוגבלת מאוד לעמוד על משמעות הגרסה העברית בלא לעיין במקור הערבי. הספר בשתי לשונותיו יכול לפרנס לפחות עבודת גמר, ולדעתי גם עבודת דוקטור, ואולי אפילו כמה עבודות.

אסרטט כאן בקצרה את החזון הציוני של פרג ואנתח את הרטוריקה שלו, המלמדת, לדעתי, שתפס את עצמו כמעין נביא. הספר בשתי גרסותיו שונה מאוד משאר ספריו של פרג, שהיו בעלי אופי מחקרי או למדני מובהק. יש אפוא בעיון – ואפילו חלקי –

12 טרם נכתבה עליו מונוגרפיה מקיפה, ואף חיבוריו של מראד פרג כמעט שלא נדונו במחקר. ראו לפי שעה שניר, ערביות (לעיל הערה 2), עמ' 501–502; Joel Beinin, "The Karaites in Modern Egypt", in Meira Polliack (ed.), *Karaite Judaism*, Leiden 2003, pp. 417–430, esp. 425–426; Mourad El-Kodsi, *The Karaite Jews of Egypt 1882–1986*, New York 1987, pp. 244–257; Leon Nemoi, "Modern Karaite-Arabic Poet: Mourad Farag", *JQR* 70 (1980), pp. 195–209; idem, "Mourad Farag and his Book *The Karaites and the Rabbanites*", *REJ* 135 (1976), pp. 87–112; Reuven Snir, "Faraj, Murād", *Encyclopedia of Modern Jewish Culture*, edited by Glenda Abramson, London & New York 2005, vol. 1, pp. 252–253; Sasson Somekh, "Participation of Egyptian Jews in Modern Arabic Culture, and the Case of Murād Faraj", in Shimon Shamir (ed.), *The Jews of Egypt*, Boulder & London 1987, pp. 130–140

בקדסיא/הקדשיות תרומה להבנת תודעתו העצמית של בכיר המלומדים הקראים במצרים ובחירם לפני כמעט מאה שנים, בימים שהציונות הייתה חזון נאיבי בהרבה מגלגוליה המאוחרים יותר.

קריאה רצופה בשירים ובמאמרים מלמדת שהם מסכת ארוגה היטב, ובעצם מדובר בחיבור אחד המציג חזון מגובש. אפתה אפוא בסקירה תמציתית של תוכני השירים והמאמרים על פי סדרם.

3. ההקדמות לספר בשתי גרסאותיו

כאמור, הגרסה הערבית קדמה לעברית. בראשה יש הקדמה קצרה, וזה תרגומה:

בשם מי שאין אלוה אלא הוא¹³

השירים¹⁴ והמאמרים הללו הם משהו של אהבת השלום הכללי שבנפש. אני מעניק אותם כתשורה למוסר,¹⁵ לצדק וליושר. מי ייתן ולא יגמלו להם העוֹנִים את היהודים שם במה שאינו ראוי, ומי ייתן שיזכרו וישקלו את העניין ויפעלו למען האחוה וימגרו את האיבה. ההצלחה באלוהים.

בעמוד האחרון (עמ' 74) כתב פרג "יום רביעי, 1 באוקטובר 1923, במצרים".¹⁶ באותה שנה חל ה-1 באוקטובר ביום שני, כ"א בתשרי תרפ"ד (הושענא רבה), ואיני יודע להסביר את אי-ההתאמה הזאת. על השער החיצוני והפנימי צוין "נדפס באוקטובר שנת 1923".

בראש הגרסה העברית (עמ' 3-4) יש הקדמה ארוכה יותר:

בשם ה'

מכלל ספרי אשר חברתי, ספר *القدسيات* הקדשיות ורבו שירים, ושפתו ככל ספרי ערבית, והוא למען שם היהדות והיהודים בכל העולם, אף כי בירושלים

13 גיוון קל של לשון השאהדה המוסלמית لا إله إلا الله (אין אלוה מבלעדי אלה).

14 בערבית אלקצאיד. פרג כינה את שיריו בכינוי שרווח בשירה הערבית הקדומה. הקצידה היא שיר מורכב וארוך בערבית קלסית ולו מטרה אמנותית. עיינו יצחק יהודה (איגנאץ) גולדציהר, קיצור תולדות הספרות הערבית, תרגם מקרואטית פסח שנער, ירושלים תשל"ב, עמ' 6-7; המילטון א"ר גיב ויעקב מ' לנדאו, מבוא לתולדות הספרות הערבית, תל אביב 1970, עמ' 23-28, ובמפתח בערך קצידה; רינולד א' ניקלסון, תולדות הספרות הערבית, ירושלים תשל"ח, עמ' 66-68 ובהערה 2 בעמ' 66.

15 אפשר גם: נימוסים, דרך ארץ, אתיקה.

16 מצרים יכולה לציין את שם הארץ ואת קהיר גם יחד. כפל המשמעים רווח בטקסטים יהודיים מימי הביניים וגם בעת החדשה. עיינו למשל⁵, J.G. Hava, *Al-Farā'id Arabic-English Dictionary*, Beirut 1982 (להלן הווה), עמ' 723.

ואגפיה. חברתיו אחרי היותי שמה וראותי בעיני את המהומות והצרות, ואת דם היהודים מְגֵר¹⁷ על הארץ. ועוד מעט ונהרגתי לולא ישועת השם יתברך. ובשנה העברה¹⁸ בהיותי במסעי לארופה (!) אמרתי אל לבי לתרגם את ספרי זה אל השפה העברית ולפזרו חנם בלי כסף כאשר עשיתי בהוצאתו הערבית, והנה הוא מדפס יוצא אל האור.

וכאשר הוא תרגום לא רציתי ולא יכלתי לסור מחוג המקור, גם לא נקשרתי בו כלו מלה במלה. ומלבד היותי (צ"ל היותו) תרגום לספרי הלאמי יועיל הוא בהראותו את העברית והערבית נפגשות באחזקתן יחד פנים אל פנים. ומקוה אני כי ימצא חן בעיני קוראיו הנכבדים וכי יאמצו את לבבי להמשיך את עבודתי כי בכורי חבורי בעברית הוא. וה' יעזור לי, וירחם עלינו אנחנו היהודים בכל זמן ומקום, אמן.

על השער החיצוני והפנימי של גרסה זו נדפס "15 במרס שנת 1928". תאריך זה נקוב גם בסוף הספר (עמ' 105).

בהקדמה הקצרה הזאת דחס פרג כמה עניינים חשובים. הוא כינה את חיבורו "ספרי הלאומי", וזה אפיון מעניין; בהמשך אברר מה "לאומי" בספר הזה. המשפט הראשון מביע את המטרה. במשפט השני ציין פרג את המניע למלאכת התרגום. בפסקה השנייה העיר על דרכו בתרגום – נאמנות לרעיון ולא למילים; ועוד הביע את תקוותו שהגרסה העברית תראה מה גדולה הזיקה בין העברית לערבית, רעיון שפרג טרח להדגיש ברבים מחיבוריו. זיקה זו יכולה להתברר רק מתוך עיון משווה במקור ובתרגום. בפסקה השלישית ציין שזה חיבורו הראשון בעברית. הוא אמנם נקט לשון חיובית, אולם דומה שבין השיטין מהדהד חשש כיצד יתקבל בין קוראי העברית. ואכן לשונו נמלצת מאוד, שמא אף נמלצת מדי, וניכר בה חיקוי לא טבעי של לשון המקרא. כפי שהעיד פרג על עצמו רוב הספר בערבית הוא שירה שקולה וחרוזה, והצביון השירי ניכר גם בעיצוב הבתים והשורות. בגרסה העברית אבד צביון זה, והסמן החיצוני היחיד לכך שבמקור הייתה זו שירה הוא מספרי הבתים.

4. תמצית השירים והמאמרים

שאלה נכבדה ומכרעת היא מי קהל היעד של הספר, והתשובה מורכבת. אתן דעתי לכך בצורה מפורשת בתיאור של כל שיר ומאמר. השיר הראשון פותח בפנייה לבן דת אחרת, והדעת נותנת שהוא מוסלמי, בהתחשב בארץ מגוריו של פרג, מצרים,

17 כאן ובהמשך הניקוד במקור.

18 בהשפעת הערבית في السنة الماضية.

ובהרכב האוכלוסייה בארץ ישראל בעת כתיבת הספר: המוסלמים היו אז רוב מוחץ של האוכלוסייה. השיר קצר, בן תשעה בתים בלבד, והוא פותח בבקשה המנוסחת על דרך השלילה: "את ההבדל הדתי ביני ובינך אל תתן לסבה רעה אשר תקלקל את המצב הנכבד של הידידות והמוסר" (בית 1). בהמשך הכריז שהנמען אינו הריבון ולכן אינו רשאי לשפוט לרעה בני דתות אחרות, ולקראת סוף השיר קבע: "הדת היא דת הנפש שטהרים מעינותיה וטובות דרכיה, נפש אשר היא יותר יקרה מזהב ומפז" (בית 8). בהמשך הספר חזר פרג והביע בדרכים מגוונות את השקפתו כי מקור הדת הוא פנימי ולא חיצוני, אף כי אלוהים נוכח ברבים משיריו.¹⁹

זהות הנמען מתבררת יותר בשיר השני, שבו נאמר "ינגנו וירננו בקול רם באמרם 'היהודים כלבינו' פלא פלא",²⁰ ובהערה הבהיר למה כוונתו: לקריאה البلاد بلادنا واليهود كلابنا, ובתרגום לעברית "הארץ ארצנו והיהודים כלבינו".²¹ בהמשכו קרא להימנע מלהשיב למוסלמים באותו מטבע.²²

בשיר השלישי שאל "אי זו רעה עשו היהודים בעולם כי ירבו להם העמים באיבתם תמיד, בכל זמן ומקום".²³ בהמשכו מתברר שהנמענים הם מוסלמים, שכן כתב "מה עונם, וראשם אברהם אבי יצחק ואבי ישמעאל אביכם, ובוזה להם אתם אחים".²⁴ נראה שבהמשך רמז למאורעות תר"ף בגליל ובירושלים ולמאורעות תרפ"א ביפו ובמושבות: "בפעלכם אשר הרעתם לנו עשיתם לכם זכר מגנה אשר יתעבהו ספר דברי הימים. הנאווה מכם כי תבגדו בנו, אנחנו הבוטחים בגרותנו בקרבכם, וכי תתנפלו עלינו פתע פתאום בחרבכם ובאשכם".²⁵ לדעתו ליהודים יש רק מניעים חיוביים: "מחשבתנו בכם מחשבת שלום ובטח היא, ותחרשו עלינו בלבכם רעה, ולבנו שלם וטהור הוא".²⁶ סמוך

19 אלקדסיאת, עמ' 5; הקדשיות, עמ' 5-6.

20 אלקדסיאת, עמ' 5, השורה התחתונה; הקדשיות, עמ' 6, השורה התחתונה.

21 משפט זה רווח כיום בגרסה קרובה, فلسطين بلادنا واليهود كلابنا (פלסטיין ארצנו והיהודים כלבינו), ומקורו בנאום הסתה של עארף אלעארף, היסטוריון ופוליטיקאי פלסטיני בעת הפגנה ליד שער יפו ב-5 באפריל 1920, מששבו תושבים ערבים מחגיגות נבי מוסא במדבר יהודה; עיינו ניר חסון, אורשלים: ישראלים ופלסטינים בירושלים 1967-2017, תל אביב 2017, עמ' 34.

22 אלקדסיאת, עמ' 5-7; הקדשיות, עמ' 6-7.

23 אלקדסיאת, עמ' 6, שו' 3 מלמטה; הקדשיות, עמ' 8, בית 5.

24 אלקדסיאת, עמ' 7, שו' 3, ושם מובע הרעיון בלשון קצרה יותר: ما ذا جنوا ومن الخليل لكم بهم قريبي الأيوه أيتها الأخوان (במה חטאו, והרי מאז אברהם הם קרובים מצד האבהות, הוי האחים!); הקדשיות, עמ' 9, בית 10. השוואת התרגומים מלמדת עד כמה תרגם פרג את חיבורו תרגום חופשי, ואין זה המקום היחיד שנהג כך. פרג השמיט לרוב את ההמזה, והעתקתי את הכתוב בספרו בלי לשנותו. על פי כללי הכתיב צריך להיות الإخوان. שוב איני מעיר על כך.

25 אלקדסיאת, עמ' 7; הקדשיות, עמ' 10, בתים 19-20.

26 אלקדסיאת, עמ' 7; הקדשיות, עמ' 21-22.

לסוף השיר הכריז "האחווה היא הדת לכלנו",²⁷ והוסיף ברכה לחודש הרמז'אן: "ולמען חדש הצום, והוא רמזן, נברך לכם ונקריב אליכם את מיטב ניב שפתנו".²⁸ השיר הרביעי פתח בפנייה ל"אנשי התורות", אולם הלשון בערבית ברורה יותר: أهل الكتاب (אנשי הספר),²⁹ כינוי המוסב בקוראן על היהודים והנוצרים כאחד.³⁰ בהמשך קבע "כי לכל אמה דת ואמונה, ואין בימינו לא עבודה זרה ולא התנגדות לאחדות השם".³¹ פנייה כזו יכולה להיות ממוענת ליהודים ולמוסלמים גם יחד ומטרתה לנקוט עמדה מקבלת כלפי הנוצרים, ששוב אינם נחשבים עובדי אלילים ובוזה נפתח הפתח לפעילות דתית משותפת. לקראת סוף השיר פנה שוב אל أهل الكتاب, והפעם בביטוי העברי "בעלי הספר": "בעלי הספר, כבדו את טוביו לא בפה כי אם בפעל, כי הפעל נחוץ הוא. חי אלהים, כי אוהב נאמן אני, וכפי אמני אכתוב ואשירה. שלש הדתות הן אחת בעיני, ולא הוכחתי כי אם לשלום".³²

בשיר החמישי תיאר פרג את היהודים כחלוצי האמונה המונותאיסטית, הפליג בשבח המקרא, סקר כמה מתרומות היהודים לתרבות האנושית (רעיון הגמול, צדק ויושר, מוזיקה, תרומה לפילוסופיה ולמדע), וחתם ברמיזה לתהליך ההתחדשות המדינית שזה עתה החל: "והנה זרחה שמשם ותתחדש מלכותם שנית, וראשית הזרם טפה, והירח כנער יולד".³³

בשיר השישי תיאר את זיקות הגומלין בין יהודים לערבים, אף כי באמת כוונתו היא למוסלמים (בית 1), ייחס את שתי הקבוצות לסבם אברהם והציגם כבני דודים (בית 2).³⁴ עוד הוסיף: "ומכלל נשי נביאם מחמד צפיה משבט אהרן" (בית 3).³⁵ בבתים התוכפים מנה היבטים דומים ביהדות ובאסלאם (בתים 4–11), וציין כי "העברית והערבית

27 אלקדסיאת, עמ' 8; הקדשיות, עמ' 12, בית 33.

28 אלקדסיאת, שם; הקדשיות, שם, בית 38.

29 אלקדסיאת, עמ' 9; הקדשיות, עמ' 13, בית 1.

30 עיינו הקוראן, תרגום מערבית והוסיף הערות, נספחים אורי רובין, תל אביב תשס"ה, עמ' 8, ההערה לפס' 62, *Encyclopaedia of Islam*², vol. 1, Leiden & London 1960, pp. 264–266.

31 אלקדסיאת, עמ' 9, הקדשיות, עמ' 14, בית 8. אף כאן תרגומו אינו מילולי.

32 אלקדסיאת, עמ' 9–10; הקדשיות, עמ' 15, בתים 17–19. על מוטיב זה עיינו איריס שגיר, משל שלוש הטבעות ורעיון הסובלנות הדתית בימי הביניים ובראשית העת החדשה, ירושלים 2017.

33 אלקדסיאת, עמ' 11; הקדשיות, עמ' 17.

34 אלקדסיאת, שם; הקדשיות, עמ' 18.

35 שוב אין זה תרגום מדויק, שכן במקור הערבי נאמר *ومن نساء المصطفى صفة ذات الحسب* (ומנשות הנבחר צפיה בעלת הייחוס), ובהערה הוסיף *بنت حبي من بني النضير من سبط هرون* (בת חיי מבני נצ'יר, משבט אהרן). בגרסה העברית שובצה ההערה כחלק מן הטקסט. ראו על צפיה אצל מיכאל לקר, מוחמד והיהודים, ירושלים תשע"ד, לפי המפתח בערכה.

תאומים הן, והמשכיל יבין" (בית 12).³⁶ ועוד ביקש "באנו להתחתן בידידותכם, נא אל תשיבנו ריקם" (בית 16), והכריז "ארץ ה' תשא את כלנו" (בית 19).³⁷

השיר השביעי ממוען לעם היהודי. פרג פתח בו בלשון חכמים, על אף היותו קרא גא: "אם אין אני לי – מי לי"³⁸ (בית 1); וחתם ברמיזה לפתגם זה: "ואם אני את שירי חותם, הנני שב אל תחלתו" (בית 20). טיעונו בתמצית הוא שעל היהודים ליטול אחריות לחייהם, לסמוך על ה', לשאוף לריבונות ("שובי שובי אל המלכות", בית 9), לנקוט שוויון מלא בין הדתות והאמונות (בית 12), וכן "והיי נאמנה באמת לכל, בלי הבדל בין אדם לאדם" (בית 18).³⁹ רוחו של בנימין זאב הרצל בחיבורו האוטופי אלטנוילנד מהדהדת כאן ובמקומות נוספים.⁴⁰

השיר השמיני ממוען אל "אנשי הדת, בעלי הספר, בני יעקב" (يا رجال الدين يا أهل الكتاب يا بني يعقوب, בית 1), ובו סקר בלשון נמלצת מאוד ובאריכות את הישגי עם ישראל בעבר בתחומי הצבא, ההתיישבות, התרבות והרוח (בתים 2–23), ואז פנה שוב ל"בני יעקב" בקריאה להתעורר ולממש את תקוות הדורות (בתים 24–34).⁴¹

בשיר התשיעי פנה תחילה לירושלים (בתים 1–2) ואחר כך לבני העם היהודי, וקרא לקיבוץ הגלויות מתוך אהבה ולא מתוך איבה לעמים (בתים 12–13). בשונה מדרכו עד כה נקט כאן לשון קשה, וביקר בלשון מפורשת את מי שבשורת הלאומיות זרה לו: "והמנאץ את ארצו ואת נוהו, הלא איש כופר הוא, ולאמיות לו אין. ככלב יפחד מלא דבר, ולבהמה דומה הוא. לדתו ולעמו הוא אויב, אבדון לו חת וחלש" (בתים 18–20).⁴² בשיר העשירי שורר פרג לירושלים: "עיר הקדש, תצלח עליך רוח הלאומיות וירחף השלום על משכנותיך. וירוה את ארצך גשם נדיבות, ויתכונן מצבך ויתסד הנמוס"⁴³ בקרבך. ותשתררנה בכ הידידות והאחוה, ותפוך ההשלמה,⁴⁴ וימנע הריב. ונפרצה בך החכמה, ואור יזרח עליך, ונסו אולת וחשך. וההרים יצמיחו גדלה והוד, ואת סלעך יפקוד הענן ויפריח" (בתים 1–5). והתוצאה תהיה "וילין העם בשלוה ונחת, ופה אחד

36 אף כאן התרגום חופשי למדי, שכן במקור הערבי כתב וליס في لساننا إلا ونام محتجب (אין בלשונונו אלא הרמוניה נסתר) ובהערה הוסיף: يظهر لنا قريبا ان شاء الله كتابنا ردّ العريية الى العريية (בקרוב יראה אור אם ירצה ה' ספרנו החזרת הערבית לעברית).

37 אלקדסיאת, עמ' 11–12; הקדשיות, עמ' 18–19.

38 משנה אבות א, יד.

39 אלקדסיאת, עמ' 12–13; הקדשיות, עמ' 19–21.

40 עיינו תיאודור הרצל, אלטנוילנד: ארץ עתיקה-חדשה, מגרמנית שמואל שניצר, חיפה 1961.

41 אלקדסיאת, עמ' 14–16; הקדשיות, עמ' 21–25.

42 אלקדסיאת, עמ' 16–17; הקדשיות, עמ' 25–28.

43 במקור النظام. זו דוגמה מצוינת לקושי הגדול שבהסתמכות על התרגום העברי בלבד, שכן בהקשר כאן מוטב לתרגם "הארגון, הסדר, הנוהל, המבנה, התורה, המערכת", בניגוד לאנרכייה ולכאוס. "נמוס" בא כאן בהוראת הרגל, דפוס קבוע.

44 בהוראת עשיית/השכנת שלום, פיוס.

יקראו 'נדיבים כלנו. דרך אחת תהיה לנו, ואת השלום נשפות, ובאחזה את בריתנו נשמור. ואיש את רעהו יעזור, ובאהבה ובהשתוות יקשר איש ברעהו" (בתים 6-8). פרג חשף מקצת אמונתו וקרא "בני אדם, אם תורה תהיה לכם, הנה היא תורת המדות, יסוד כל התורות" (בית 9), ובהמשך "היא מטרת משה וישוע ומחמד, ואליה כלם נטו. לכן את הדת הניחו, ובעד המדות הגינו" (בית 12), וכאן הלך והסביר במה וכיצד תתבטא תורת המידות. הקריאה "בני אדם" חוזרת בשיר זה עוד חמש פעמים (בראשי הבתים 19, 20, 21, 25, 26), והיא מיועדת לכל באי עולם. המופת הוא צרפת: "בואו נא וראו את צרפת, דרך משל, כמה היא ממלכת אחוה וכבוד. אין בה כל זכר לדת, ואין בה איש נשטם מפני אמונתו" (בתים 22-23). פרג היה מודע לגודל הפנטזיה, אולם הוא לא ויתר עליה אלא חתם את שירו בהבעת תקווה: "ומי יתן והתגשם דמיוני, ומי יתן וראוהו עיני בשר. אז לספריה בתי יהיה, ובחבור לבי ילבב. ואם תניח כפי את עטי, הנה בו חשקי הוא לעולם" (בתים 28-29). הספרייה היא אפוא המקדש העתידי, ופרג נדר לתרום את ביתו לשם כך.⁴⁵

השיר האחד עשר פונה בעיקר למוסלמים, אף שהדבר אינו מובע במפורש. בראשו הקריאה "בעד ערי הקדש אל תריבו פן שלל לאחרים תהינה". זו אזהרה המתיישבת היטב עם ההתרחשויות האחרונות בארץ ישראל, שהרי ב-1917 כבשו אותה הבריטים מידי התורכים, וממילא הם שולטים גם בהר הבית.

בהמשך באו הדברים על דרך החיוב: "התאחזו יחד ואת האיבה עזבו, ובטוב בחרו ומהריב הבדלו" (בית 3), "ושימו את השכל עליכם למלך כי צדיק וישר הוא תמיד" (בית 7), "אף את הבדל הדתות שכחו, ואל הטובה קראו ואל תתגאו" (בית 9). בבית העוקב התמודד פרג עם חשש רווח: "ורחבת ידים ארץ ה' היא, ולעולם לא יצרו היהודים"⁴⁶ את רחבה" (בית 10). בבתים התוכפים מנה מקצת תרומות היהודים לפיתוח הארץ, ולקראת סוף השיר כתב: "ועתה, שכנינו, הננו מקבלים אתכם בסבר פנים, ואת גביע האהבה נשתה יחד. ואל יהפך לבכם עלינו, ואל הנקמה אל תפנו. ברית נכבדה יש לכם בקרבנו, ברוחנו נפדנה וכבבת עינינו נשמרנה. לכן נטו לנו בשלום את זרועכם, ואנחנו ננטה לכם את שתי זרועותינו. בואו לשלום בטוהר לב, בואו, ואל תבהל נפשכם

45 אלקדסיאת, עמ' 17-19; הקדשיות, עמ' 28-31. פרג לא היה היחיד שראה בספרייה מוסד רוחני מרכזי בהתחדשות הציונית. עיינו דוד בלומברג, "זכרונות ספרים יהיה הדרת הבית: מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי אל הספרייה הלאומית המתחדשת", עת-מול 230 (תשע"ד), עמ' 4-5; אביעד סטולמן, "ליצור מקדש מעט: שמואל הוגו ברגמן בבית הספרים ובביתו הפרטי", שם, עמ' 7; דב שידורסקי, ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ן, ובייחוד בעמ' 321-329; הנ"ל, "מבית מדרש אברבנאל לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: שנות המנדט", בתוך משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), ירושלים תשס"ו, עמ' 369-411.

46 בערבית بنو موسى (בני משה).

בדבר קטן כזה. בואו להחרים את האיבה, ואת המחלוקת וההתפרדות נעצור" (בתים 20–25).⁴⁷

השיר השנים עשר קוטע את הרצף, שכן הוא שיח פנים-יהודי. בראשו הפניה להערה שבה נאמר "השירה הזאת היא אל האשכנזים בפני הספרדים".⁴⁸ נימת דבריו מתרפסת וכנועה. הוא מודה בכך שבתחום המדיני התעוררו הספרדים מאוחר מן האשכנזים, אך שיעורם באוכלוסייה הוא כמחצית, והם חיוניים להצלחת המפעל הלאומי. מדבריו משתמע שהאשכנזים מתייחסים בהתנשאות אל הספרדים ("אל תורידו את ערכם", בית 8).⁴⁹ עוד הוסיף כי דברי התוכחה שלו חיוניים ליחסי האהבה ההדדיים, והם נובעים ממניע טהור ותכליתי: "והאמינו בטהר לבי, כי אין לי כל בצע, וכי אין לי מטרה כי אם הטובה הכללית, ולמענה מביע אני את שירי" (בית 11).⁵⁰

47 אלקדסיאת, עמ' 19–20; הקדשיות, עמ' 31–34.

48 באלקדסיאת באה ההפניה בסוף הבית הראשון, ולשונה الخطاب للاشكنازيين مع السفديين (הנאום לאשכנזים עם הספרדים).

49 לביקורת של פרג יש על מה לסמוך. זו סוגיה סבוכה וטעונה בהתפתחות הבית הלאומי בארץ ישראל במאה העשרים. ראו, כמבחר בלבד: שלמה אלבוחר, הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918–1948, ירושלים תשס"ג; אליהו אלישר, חובה עלינו למנוע גזענות יהודית במדינת היהודים, ירושלים תשכ"ז; הנ"ל, "מעמדו של הציבור הספרדי בא"י מאז הכרזת בלפור", שבט ועם א (תשל"א), עמ' 67–84; נתן אפרתי, "איחוד בין העדות בירושלים: שתי טיוטות ומקור, גלגולו של נסוח", קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 63–73; חיים נחמן ביאליק, "תחיית הספרדים", דברים שבעל פה, א, תל אביב תרצ"ה, עמ' קי-קיט (נדפס שוב: במערכה ח/93 [טבת תשכ"ט / ינואר 1969], עמ' 10–11, 20–21; פריקים בתולדות יהודי המזרח, בעריכת מרדכי מרקו כהן, ירושלים תשל"ח, ס' 1.0/10 א'); יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח, וביקורת עליו: נחם אילן, "נאמנים פצעי אוהב" (משלי כו, ו): תרומתו של יצחק בצלאל להיסטוריוגרפיה הציונית", קתדרה 131 (תשס"ט), עמ' 147–151; ומאידך גיסא: ירון הראל, "ציונות של מסורת? לביורר אופייה של הפעילות הציונית בקהילות אסיה-אפריקה", בתוך עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, שי לצבי (קוטי) יקותיאל, ירושלים 2016, עמ' 321–335; זאב ז'בוטינסקי, "יהודי המזרח", מזרח ומערב א (תרע"ט), עמ' 59–60; אברהם חיים, "הסתדרות הצעירים הספרדים/הסתדרות חלוצי המזרח: דיוקנו של ארגון יהודי ספרדי בארץ ישראל", ממזרח וממערב ג (תשמ"א), עמ' 181–190; הנ"ל, "התארגנות עולמית של הקהילות הספרדיות בשנות העשרים והשלושים: הרעיון והמעשה", בתוך יששכר בן-עמי (עורך), מורשת יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 171–202; הנ"ל, ייחוד והשתלבות: הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי, תרע"ח–תש"ח (1917–1948), ירושלים תש"ס; אברהם שבדרון, התאחדויות של פרוד, ירושלים תרפ"ט; רחל שרעבי, "התבדלות עדות המזרח מהעדה הספרדית 1860–1914", פעמים 21 (תשמ"ה), עמ' 31–49.

50 אלקדסיאת, עמ' 20–21; הקדשיות, עמ' 34–37. והשוו ברכה (לעיל הערה 8), עמ' 104–106; הלל (לעיל הערה 10), עמ' 108; ירון רן, "במשעולי ערב": תהליך עלייתו של אליהו ששון לדמות מפתח בנושא הערבים בתנועה הציונית בשנים 1916–1939, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ז, עמ' 127–129.

השיר השלושה עשר פונה שוב לתושבי הארץ (הערבים), ובו ייחול לשלום בין העמים. רוח הזמן מהדהדת בו: פרג כתב על הזכות למדינה יהודית ריבונית (בתים 12–14), והזכיר שוב שישוע ייסד את דתו על בסיס היהדות ואף נביא הישמעאלים כיבד אותה (בית 19). בה בעת הדגיש שבשלב זה מדובר רק בשיבה לארץ המולדת ללא שררה (בית 26), וחתם שוב בקריאה להתאחדות (בית 33).⁵¹

בשיר הארבעה עשר עשרה בתים בלבד, תשעה מהם פותחים במילה "תורת" (شرح), והוא מביע בדרכים מגוונות את מעלותיה של תורת משה ואת בכירותו על פני שאר הנביאים. יש כאן אפוא נימה פולמוסית המכוונת ככל הנראה למוסלמים.⁵²

השיר החמישה עשר פונה שוב לבני יעקב (בית 19), אולם מתוכנו משתמע בכירור שנמעניו המוגדרים הם מנהיגי היהודים, ומהם ציפה פרג לפלס דרך חדשה שהיא "דרך ישרה" (בית 3). הלשון בערבית היא *سراطاً مستقيماً*, ביטוי שבא כבר בסורה הראשונה בקוראן (פסוק 6) ולרוב מתורגם בהשראת המקרא "אורח מישרים".⁵³ גם אם נמעניו הם יהודים, ביטוי זה מעיד כי עולמו התרבותי מושתת הרבה גם על תרבות האסלאם. בהמשך הבית קרא פרג "החזיקו במלכות בזמן האור והבינה", ומלשונו משתמע שני עניינים: הקריאה לריבונות, והחיווי הערכי החיובי על העת החדשה. אין חדש בשני אלה, שכן הופיעו כבר בשירים קודמים. בבית העוקב מכונים בעלי הברית הפוטנציאליים של מנהיגים אלו "אחי השלום", וטיבם מתברר יותר במקור הערבי *إخوان الصفاء*, שמה של חבורת אינטלקטואלים מוסלמים בימי הביניים, בעלת נטיות נאופלטוניות.⁵⁴ בבית החמישי ייחל פרג "והיו נאמנים כשמואל המשורר אשר פדה את הפקדון בבנו, ויהיה למשל תפארת על אמונת היהודים". אף כאן אין התרגום מילולי,

51 אלקדסיאת, עמ' 22–23; הקדשיות, עמ' 37–41. במקור בערבית מדובר לא בהתאחדות אלא בהתאחוות, היינו בפיתוח יחסי אחווה (تواخوا) או ידידות.

52 אלקדסיאת, עמ' 24; הקדשיות, עמ' 41–42.

53 הכתיב בקוראן הוא *سراط*, אך גם צורת *سراط* מתועדת. ראו הווה (לעיל הערה 16), עמ' 318; Edward William Lane, *Arabic-English Lexicon*, Cambridge 1984, 1, p. 1348 (להלן ליינ); אברהם שרוני, המילון המקיף ערבי-עברי, ב, תל אביב 1987, עמ' 714. על הוראת המונח עיינו Guy Monnot, "Širāṭ", *Encyclopaedia of Islam*², vol. 9, Leiden 1997, pp. 670–671.

54 עיינו אילה אליהו, "פילוסופיה", בתוך מאיר מ' בר-אשר ומאיר חטינה (עורכים), האסלאם: היסטוריה, דת, תרבות, ירושלים תשע"ח, עמ' 454–469; John Marenbon, *Medieval Philosophy: An Historical and Philosophical Introduction*, New York 2007, pp. 102–103, 178; Yves Marquet, "Ikhwan al-Safā", *Encyclopaedia of Islam*², vol. 3, Leiden & London 1986, pp. 1071–1076; idem, *La philosophie des Ihwān al-sāfā*, Alger 1973; Ian R. Netton, *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Ikhwan al-Safa)*, London 1982; Sarah Pessin, "Jewish Neoplatonism: Being above Being and Divine Emanation in Solomon ibn Gabirol and Isaac Israeli", in H. Frank & Oliver Leaman (eds.), *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*, Cambridge 2003, p. 93

ומן המקור הערבי ניכר בבירור שהכוונה למשורר היהודי בתקופה הג'אהלית (המאה השישית לספירה) סמואל בן עאדיא, שנודע בנאמנותו גם במחיר חיי בנו.⁵⁵ רק יהודים משכילים מאוד, שקראו שירה ערבית קלסית, יכלו לזהות למי כיוון פרג בבית שיר זה. מדובר אפוא במיעוט זעיר; אפשר שהשיר מוען גם לקוראים מוסלמים, גם הם מעטים מאוד, ותכליתו לעורר אמון במנהיגות היהודית החדשה, ואם לא בה אז לפחות בכנות כוונותיו של פרג עצמו. לקראת סוף השיר חזר רעיון השוויון בין כל תושבי הארץ: "והנה כל היושבים בה [ב'ארץ אבותיכם', הנזכרת בבית הקודם] בשוה הנמו, לא אדון ולא עבד" (בית 24).⁵⁶

מעין הרעיונות הללו מובעים גם בשיר השישה עשר. אף כאן הנמענים הם מנהיגי היהדות החדשה, הנתבעים "את הצדק בין העמים הקימו ואת סיג המלכות שמרו במשפט האמת. והשוו ביניכם ובין תושביכם, כי אין כיושר צור עולמים" (בתים 1-2). עוד עליהם לנקוט זהירות יתרה במעשיהם בגלל אויביהם. בהמשך השיר פנה פרג ל"משכילים", והאיץ בהם לחדול מלהיות סבילים ולהתאים את עצמם לאתגרי הזמן: "ועתה אמרו נא לי, אי דבר הכינותם לחדוש הזמן אב המהפכות" (בית 14). ושוב: "הוי זרע ישראל, עורו ומהרו, כי זמן השחק עבר לו [...] ועתה אל הארץ השכימו" (בתים 18, 20) ובעקבות זאת התזכורת "זכות אחת לכל בשר, לא אורר ולא ארוור. לא אחד מדר חרוז ולא אחד מעפר וטיט. הן זמן בינה הוא, כן, כי זמן האולת עבר הלך. לא שעבוד ולא עבד ובני חורין, ויד הדורות את החשך קרעה" (בתים 22-25). ומכאן שוב קריאה לתושבי הארץ שאינם יהודים: "ועתה רעינו, הננו כאחד כלנו אם בגלוי ואם בסתר" (בית 26).⁵⁷

גם השיר השבעה עשר ממוען בראשיתו ליהודים. פרג הציע להם "שאלו את הארץ, אולי תשיבכם דבר" (בית 1) על המלחמות הרבות שהתרחשו בה. הוא מנה את הפרסים (בית 9) והיוונים (בית 10), ובהמשך ציין כי "קראן הישמעאלים" מושתת על המקרא (בית 18), ולולי היהודים לא היה מופיע ישוע הנוצרי (בית 19). בשליש האחרון של השיר הנמען הוא "אמות העולם" (בית 21), ופרג קרא להן לדבוק באהבה ולאפשר ליהודים לשוב לירושלים (בית 23). "וכמוכם אנחנו, זכות וערך,⁵⁸ ומי יתנגד לזאת

55 עיינו גולדציהר (לעיל הערה 14), עמ' 19; ניקלסון (לעיל הערה 14), עמ' 73; שניר, פעילות (הערה 9 לעיל), עמ' 133 והערה 1 שם; ערכו בוויקיפדיה. עוד עיינו Thomas Bauer, "al-Samaw'al", *Encyclopaedia of Islam*, vol. 8, Leiden 1995, pp. 1041-1042. פרג נטל חלק פעיל בוויכוח אם אכן היה משורר יהודי או לא. עיינו שניר, ערביות (לעיל הערה 2), עמ' 490-491 והערה 15, עמ' 502 ליד הציון להערה 59 ובה.

56 אלקדסיאת, עמ' 24-26; הקדשיות, עמ' 43-47.

57 אלקדסיאת, עמ' 26-28; הקדשיות, עמ' 47-50.

58 אף כאן הערבית נהירה יותר מן העברית: ونحن نظيركم حقًا وقدرًا, ובתרגום חוזר לעברית "אנו כמוכם מבחינת הזכות והערך".

טועה הוא" (בית 28). ומיד בבית העוקב באה פנייה מפורשת למשכילים: "אליכם, המשכילים, מדבר אני, ומכם האהבה תקוה, ורככם בעלי מוסר" (בית 29).⁵⁹ בבית השמונה עשר נחשפים הנמענים רק לקראת סופו. ברוב המכריע של השירים מדובר על היהודים בלשון נסתרים. מתוארים גלותם וסבלותיהם, אף שהיו הראשונים באמונת הייחוד, "והם השרש וממנו יצא כל נצר" (בית 9). בהמשך נזכרים דוד כמשורר (בית 14), שלמה כחכם וממשל משלים (בית 15) ואיוב בעל המליצות (בית 16). היהדות ציווית על יחס רגיש והגון לגר (בית 17) ועל חמלה כלפי בעלי החיים (בית 22). הבית העשרים וחמישה פתח בקריאה "ועתה רעינו, הלשלום ואהבה, אם לשנאה ואיבה. דעו לכם כי את האחוה האמת דורשים אנחנו, ודורש הטובה בעיני ה' נאמן הוא" (בתי 25–26), ונחתם בשלום: "ודרישת השלום לא תסור מפינו, ואחלי"⁶⁰ כי אל האזן הדה יגיע" (בית 29).⁶¹

השיר התשעה עשר פנה אף הוא לישראל (בית 1) ועיקרו קריאה ליקיצה, לנטילת אחריות לחיים ולהתמודדות עם שנאת העמים (בית 2) ועם אתגרי המודרנה: "ודי די הזמן העבר, ועתה קדם את פני מחר והכין לחדש את זמנו" (בית 11).⁶² השיר העשרים נחלק בגרסתו הערבית לחמש חטיבות, ובו שלושים וחמישה בתים. בגרסה העברית יש גרסה קצרה בהרבה, וזו לשונה:

השירה הזאת היא ספור יציאת ישראל ממצרים מתחת יד פרעה, וספור ידוע הוא בתורה, לכן לא ראיתי לנחוץ כי אעתיקנו פה שנית. רק כאשר התלוננו בני ישראל על משה בהיותם לפני הים והמצרים נוסעים אחריהם, באמרם "המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר. מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים לאמר חדל ממנו ונעבדה את מצרים, כי טוב לנו עבד את מצרים ממתנו במדבר",⁶³ בארתי ואמרתי בשורות 21 22 23 24 25 26 כי התלנה הזאת היתה סבה מאת השם יתברך למען יתבוננו ויבושו בעת ישועת השם להם ולמען חזקו את אמונתם ולמען יהיו בשמחה וגיל לעמת יראתם ופחדם. ובסוף השירה אמרתי כי טוב ליהודים כי יזהרו וישמרו תמיד ממהפכות הזמן וכי לא יאמינו לו, כי הזמן לא יבגוד כי אם במאמין לו.⁶⁴

59 אלקדסיאת, עמ' 28–30; הקדשיות, עמ' 50–54.

60 המילה באה רק פעמיים במקרא – עיינו מלכים ב ה, ג; תהלים קיט, ה. פרג השתמש בה גם בהמשך, שיר 34, בית 17 (עמ' 96 שו' 3); שיר 35, בית 9 (עמ' 99 שו' 5).

61 אלקדסיאת, עמ' 30–31; הקדשיות, עמ' 54–58.

62 אלקדסיאת, עמ' 32–33; הקדשיות, עמ' 58–60.

63 שמות יד, יא–יב.

64 אלקדסיאת, עמ' 33–35; הקדשיות, עמ' 60–61.

המוטיב של בגידת הזמן מוכר היטב מן השירה הערבית והיהודית בימי הביניים.⁶⁵ ההחלטה של פרג שלא לתרגם את השיר במלואו מלמדת כי מוען לקוראים שאינם בקיאים במקרא, ובמשתמע דווקא למוסלמים, שהרי הנוצרים אמורים להכיר היטב את סיפורי התורה שבברית הישנה.

השיר העשרים ואחד הביא את סיפור מגילת אסתר. אחרי הבית החמישי בא בנוסח העברי: "ושארית השיר היא שארית ספור מגלת אסתר, אבל שכללתיו כמו אשר שכללתי את שירת ספור יציאת ישראל ממצרים, רק מהשורה 15 הוספתי באמרי"; ואכן תרגם מבית 15 ואילך. אף היגד זה מלמד שהטקסט הערבי מוען למוסלמים, ופרג הניח שאינם בקיאים בסיפור המקראי. בגרסה הערבית הוסיף פרג הערה לבית 17, ואף היא מעידה שהמקור הערבי נועד ככל הנראה למוסלמים: عيد فورييم ومعناه بالفارسية القرعة اشارة الى التلاعب بهم (חג פורים, ומשמעו בפרסית גורל [או פור – נ"א], רמז למשחק בהם). לקראת סוף השיר ציין פרג את לקחו: "כי לכל עם נבדל זכרון לבד, ובהחיותו תחיה מציאותו תמיד" (בית 18), כלומר בלא זיכרון חי אין עם יכול להתקיים. בבית התוכף המריץ לחוג את חג הפורים: "חוגו וחוגו, אל תבושו ואל תדאגו מאדם מקלס, כי החרפה היא לתרדמה ולא להתעוררות" (בית 19).⁶⁶

בראש השיר העשרים ושניים באה הפניה להערה שבה נאמר: "השירה הזאת ואשר אחריה הוא ספור למה קראתיו בכתבי העת".⁶⁷ נראה שכוונתו לפרעות שעשו סימון פטליוורה וחייליו ביהודים באוקראינה במהלך 1919, ובמהלך נהרגו כחמישים אלף נפש. ב-25 במאי 1926 התנקש בו בפריס שלום שוורצברד בשל כך. כבר בתחילתו הכריז "אבדון לאקרניה"⁶⁸ ואבדון לזכרה אם הדבר אשר נאמר עליה צודק"⁶⁹ (בית 3). מכאן פנה לתאר דרכי עינוי וחיסול שנעשו ביהודים (בתים 5–9),⁷⁰ אחרי כן העלה

65 עיינו ישראל לזין, "זמן ו'תבל' בשירת החול העברית בספרד בימה"ב", אוצר יהודי ספרד ה (תשכ"ב), עמ' 68–79; יהודה רצהבי, מוטיבים שאולים בספרות ישראל, רמת גן תשס"ז, עמ' 183–189; חיים שירמן (עדכן והשלים עזרא פליישר), תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 45, 238, 303–306, 462.

66 אלקדסיא, עמ' 35–36; הקדשיות, עמ' 61–63. שמא רמז כאן פרג לרתיעה פנים-יהודית מלחוג את חג הפורים; עיינו בהקשר זה ירון הראל, "לכבוד האומה ולכבוד אלהי ישראל": השפעת הרפורמות העות'מאניות על ביטול מנהג הכאת המן ועמלק", לאדינאר ג (תשס"ד), עמ' 9–30.

67 כמו בשיר השנים עשר גם כאן באה ההערה בגרסה בערבית רק בסוף הבית הראשון ולא בכותרת, וממנה מתברר שבתרגום לעברית הכניס פרג נימה אישית, שכן הלשון בערבית היא هذه القصيدة والتي بعدها حكاية عما ورد بالجراند (קצידה זו וזו שאחריה סיפור על מה שצוין בעיתונים).

68 כוונתו לאוקראינה, וכן בבית 17 להלן.

69 בערבית أصل, וכוונתו אם יש בסיס, שורש או יסוד לשמועות.

70 בית 7 פותח במילים "אעזו אל ה' מאדם מרע", ובערבית أعوذ برب, היינו אבקש מקלט או מחסה אצל האל. וכך יש בלשון המקרא בבניין קל "ההלקים לךדת מצרים ופי לא שאלו, לעוזו בְּמֵעוֹז פְּרָעָה וְלִחְסוֹת בְּצֵל מְצָרִים" (ישעיה ל, ב), ובבניין הפעיל "וְעֵתָה שְׁלַח הָעֹז אֶת מִקְנֶךָ" (שמות ט, ט).

הרהורים נוגים על אופי האדם (בתים 10–12) ושאל מדוע מתנכלים דווקא ליהודים על אף תרומתם לאנושות (בתים 13–16), וחתם בייחולי גמול ראוי לאוקראינה (בתים 17–19).⁷¹

השיר העשרים ושלושה התייחס למה שאירע בהונגריה אחרי מלחמת העולם הראשונה. אחרי שלטונו קצר הימים (133 ימים בלבד) של העיתונאי היהודי בלה קון תפסו הרומנים את השלטון. לאומנים הונגרים שכינו את עצמם "הצבא הלבן" השתלטו על דרום הונגריה ונעו צפונה לכיוון בודפשט. הם הפעילו טרור נגד קומוניסטים ויהודים, ובפרעות הללו נהרגו כ-3,000 יהודים. כשעלה מיקלוש הורטי האנטישמי לשלטון החל מצר את צעדי היהודים, ואף חוקק חוק המגביל את מספר היהודים במוסדות להשכלה גבוהה. מעמדם הורע בהדרגה עד שניטלו מהם כל זכויותיהם. פרג תיאר מקצת ההתנכלויות ליהודים (בתים 2–6), וקרא לשוויון מלא בין כל באי עולם (בתים 7–13).⁷² קטעים 24–30 באים בפרוזה, ועל כן אכנה אותם "מאמרים". המאמר העשרים וארבעה עסק בלאומיות. פרג נקט בערבית את המושג قومية, המתורגם לרוב כלאומיות פאן-ערבית, ולא وطنية, הנתפסת כלאומיות מקומית (מצרית, סורית, עראקית וכדומה).⁷³ קל להסביר ממצא זה: בעת שחיבר פרג את ספרו רווחה בערבית רק قومية, שהרי מדינות ערב זכו לעצמאות מאוחר יותר. עוד השתמש בביטוי عصبية, המביע "גאווה שבטית" או "גאוות יחידה", ולא תרגמו לעברית.⁷⁴ טיעונו העיקרי של פרג הוא שלאומיות מתממשת בריבונות, וגם היהודים זכאים לה. המאמר נחתם בשני בתי שיר חרוזים, גם בעברית.⁷⁵

במאמר העשרים וחמישה דן פרג בייחודה של הלאומיות היהודית. אם קהילה נוצרית כגון הארמנית נרדפת, היא יכולה לפנות בקריאה לעזרה להרבה ממשלות נוצריות. הוא הדין בקהילות מוסלמיות נרדפות, היכולות להסתייע במדינות כתורכה

71 (ט), "שאָו גַס צִיּוֹנָה, הָעִיזוּ אֶל תַּעֲמֹדוֹ, כִּי רָעָה אָנֹכִי מִבֵּיא מִצְפּוֹן, וְשֹׁבֵר גְּדוֹל" (ירמיה ד, ו); עיינו מנחם-צבי קדרי, מילון העברית המקראית, רמת גן תשס"ז, עמ' 781.

72 אלקדסיאת, עמ' 36–37; הקדשיות, עמ' 63–65. גם בלבנון העסיקו אירועים אלה את העילית האינטלקטואלית היהודית. עיינו ברכה (לעיל הערה 8), עמ' 64.

73 אלקדסיאת, עמ' 38; הקדשיות, עמ' 65–67.

74 מפליא שבמילון שרוני (לעיל הערה 53) אין הערך قومية ולא قومي; עיינו שרוני, ג, עמ' 1034. לעצם היחס בין שני המושגים עיינו ברכה (לעיל הערה 8), עמ' 51; הלל (לעיל הערה 10), עמ' 76.

75 ראו על מושג זה, Francesco Gabrieli, "Aṣabiyya", *Encyclopaedia of Islam*², vol. 1, Leiden & London 1960, p. 681; ניקלסון (לעיל הערה 14), עמ' 341; מרים סולל, "המדעים, הפילוסופיה והתיאולוגיה באסלאם", בתוך חוה לצרוסייפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, תל אביב 1975, עמ' 351.

76 אלקדסיאת, עמ' 39–40; הקדשיות, עמ' 67–69. דוגמה לממד המלאכותי בעברית של פרג באה בעמ' 69 שו' 5: שם הוא תרגם את הצרף العقيدة والایمان "אמונה תורחית!" צורה זו חוזרת גם בעמ' 72 שו' 4.

ופרס. ליהודים אין אפשרות כזו. הבעיות של האירים מול אנגליה ושל הארמנים בצרפת אחרי "המלחמה הגדולה" (מלחמת העולם הראשונה) הן זמניות בלבד. היהודים נרדפים מפני שאין להם מדינה ריבונית, בגלל דימוי עצמי נמוך. למזלם צברו הון המאפשר להם לבנות כעת את מולדתם.⁷⁶

במאמר העשרים ושישה דן פרג בשנאת היהודים ותמה על שורשיה. הוא תיאר בהרחבה את נחיתות היהודים בארצות גלותם ואת סבלם בעבר ואף סמוך לימיו, וציין כי שובם למולדתם בלא ריבונות אינו מאיים על איש ולכן ראוי לקבלם ביחס חיובי: "ויותר טוב כי יהיה בכך חן ושלוש ואחזה נאמנה".⁷⁷

המאמר העשרים ושבעה ממוען ליהודים מתנגדי הציונות. פרג פתח בהיגד כוללני על אנשים שאינם נוקטים צעד מעשי למימוש חזונם ועוסקים רק בתפילה וב"תרדמה" הנסמכת על האל שיגאל אותם. הוא תמה מדוע הם מתנגדים למי שאינו מסכים עימם. פרג נקב במפורש רק ביהודי מצרים, והוסיף "או מזולתה". הם שוללים בצורה חריפה את המפעל הציוני ורואים בו כפירה, שעה שהציונים עוסקים במסירות נפש בבניין הארץ⁷⁸ מתוך אחריות לצורכי הכלל. מן הלשון שבה תיאר את עמדתם נראה שכוננתו לחרדים, שראו במפעל הציוני התרסה כלפי שמיא.⁷⁹ פרג ביקר אנטי-ציונים אלה וכינה את אורחותיהם "מצות אנשים מלמדה" (ישעיה כט, יג), מונח הנושא מטען שלילי מאוד בספרות הקראית הקדומה.⁸⁰ לקראת סוף המאמר עבר מלשון נסתרים לנוכחים, וכתב:

דעו לכם, אחינו, כי זמננו זה הוא זמן העבודה ותנובתה, זמן העמל והיגיעה, זמן התנועה והפעלה [...] אבל ישנים אתם, אחינו, ואם תאריכו את תנומתכם, הנה הזאבים מרצדים לכם בדרך להתנפל על טרפם, ומי ילך אל המלחמה בלי חרב – הרג יהרג מיד אויבו; והנמלה אשר לא תכין בקיץ לחמה, ולא תאגר בקציר מאכלה – תרעב; ומי איננו חוטב לסירו – איננו מבשל.⁸¹

76 אלקדסיאת, עמ' 40-42; הקדשיות, עמ' 70-72. פרג השתמש במאמר זה בـ *وطنية* ותרגם אותה "אזרחיות" (עמ' 70 שו' 7, 8).

77 הקדשיות, עמ' 75 שו' 3-4.

78 אף כאן יש דוגמה מצוינת למלאכותיות התרגום: במקור בא *الحركة الوطنية الاستعمارية* (התנועה הלאומית ההתיישבותית), ובתרגום "התנועה האזרחית הבניינית".

79 דוגמה לעמדה כזו נקט מרדכי בן שלמה הלוי מאלכסנדריה. ראו מאמרי "בין ח'רטום לבין קהיר, אלכסנדריה וירושלים: גבולות האוטונומיה של הקהילה היהודית בסודאן", ממזרח וממערב ח (תשס"ח), עמ' 161-184, ובייחוד 169-172.

80 עיינו דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר, מהדורת יצחק דב מרקון, ירושלים תשי"ח, עמ' 1, 3, 5, 20, 22 (הדוגמאות שהבאתי הן רק מפירושו להושע); יורם ארדר, אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן: לתולדות חלופה ליהדות הרבנית, בני ברק תשס"ד, עמ' 89, 103, 383.

81 הקדשיות, עמ' 78, שו' 3-4, 8-14.

התרגום לעברית הוא עיבוד והרחבה של המקור הערבי. המאמר נחתם בפנייה לאל: "אנה, ה', רחם על עבדיך, וטוב טעם ודעת למדם".⁸²

במאמר העשרים ושמונה כתב פרג, שחזון היהודים הוא לשבת בשלום בארצם. בשלושה מקומות התייחס ל"שכניהם", שעה שבערבית נקט לשון מפורשת – *الفلسطينيين/الفلسطينيون* (הפלסטינים) – וקרא להם להשתתף ביוזמות החיוביות של היהודים, ומהן גם הם ירוויחו במימוש שאיפותיהם הלאומיות. ניכר שלא ראה סתירה בין השאיפות הלאומיות היהודיות והפלסטיניות, ועמדתו דומה לזו של בני משפחת מוצירי ואחרים במצרים באותן השנים.⁸³ בדבריו ציין שוב "העברית והערבית תאומים הן",⁸⁴ וכי הקוראן והברית החדשה (בסדר הזה!) נסמכים על התורה.⁸⁵ הצהרת בלפור, אף שלא קרא לה בשמה, היא "פתגם הממשלות ואמרת המלכים ופרי ההתאחדות המלכותית ותבואה מתבואות המלחמה הגדולה".⁸⁶ המאמר נחתם בשיר בן עשרה בתים, הממוען בגוף נוכחים אל "הנקשרים", בהוראת "קושרים קשר נגד מישהו, זוממים" (בית 4).⁸⁷

המאמר העשרים ותשעה ממוען אף הוא לפלסטינים המוסלמים בלי לנקוב בשמם במפורש, ובו ציין פרג כי גם בעידן של שוויון זכויות (במערכ אירופה) אין היהודים חשים סיפוק לאומי, ולכן אפשר להבין את שמחתם על הכרזת בלפור. החיים בארץ ייכוננו על אדני האחוה והצדק: "האנושיות תתיצב למלך [...] לא יבדיל בין דת לדת ולא יפליא בין אמונה לאמונה".⁸⁸ שעה שבערבית נקט לשון "הישמעאלים", במקור הערבי נאמר *الاسلام* (האסלאם), וכן "יושבי הארץ" לעומת *سكان فلسطين* (תושבי פלסטין).⁸⁹

במאמר השלושים פתח פרג בתיאור תולדות מצרים והתפתחות הלאומיות בה. המוסלמים הגיעו למצרים שנים רבות לאחר שהתעצבה כממלכה בעלת זהות ייחודית והשתלבו בה. שורר בה שוויון מלא: "וכמה פעמים היתה המשרה הגדולה לקפטים כמשרת ראש המשנים"⁹⁰ וכדומה לה.⁹¹ גם היהודים השתלבו בה לגמרי, "וכמוהו לא

82 אלקדסיאת, עמ' 44–46; הקדשיות, עמ' 75–78. הפסקית האחרונה היא הרישה של פסוק בשינוי קל אך משמעותי: "טוב טעם ודעת למדני כי במצותיך האמנתי" (תהלים קיט, סו).

83 ראו הערה 7 לעיל.

84 הקדשיות, עמ' 80, שו' 3 מלמטה.

85 הקוראן נתכנה במקור הערבי כאן *الفرقان*. ההוראה הבסיסית של המונח היא מה שמבדיל בין אמת לשקר, וברור אפוא שפרג נקט כאן לשון מכבדת במיוחד בפנותו לציבור המוסלמי. ועיינו לין (לעיל הערה 53), עמ' 2385.

86 הקדשיות, עמ' 82 שו' 7–9, ואף כאן ניכר היטב התרגום המלאכותי.

87 במקור *المتأمرون*; אלקדסיאת, עמ' 46–49; הקדשיות, עמ' 78–83.

88 הקדשיות, עמ' 84 שו' 4, 3–1 מלמטה.

89 אלקדסיאת, עמ' 49–50; הקדשיות, עמ' 84–85.

90 בערבית *رئاسة الوزارة*, היינו ראשות הממשלה.

91 הקדשיות, עמ' 86 שו' 11–12.

היה להם מחסה רחב אחרי גלותם מארצם.⁹² תושבי פלסטין נקטו דרך אחרת והתנפלו על היהודים, אף שהארץ ארצם, "והם נלחמו והגיגו בעדה במלחמה הגדולה".⁹³ בחלק האחרון פנה פרג "ועתה אתם הקהל".⁹⁴ הלשון בערבית עמומה יותר, *فيا قوم*, ונראה שכיוון באופן כללי לציבור הפלסטיני בארץ. הוא חזר על טיעונים שהביע כבר לפני כן בזכות יחסי האחוה הראויים בינם לבין היהודים, וחתם את המאמר בקריאה "ונצרו את האנושיות למען שמה, כי לו היתה מכבדה, לא היו לעולם אלה הנודעים היום בשם הפלשטיק או זולתם ממנים". במקור הערבי באו הדברים בלשון מפורשת יותר: *وانصروا الانسانية لذاتها فلولها ما سمعنا بالاشتراكية العامة أو الشيوعية أو ما يعرف بالبولشفيك (=עזרו לאנושיות כשהיא לעצמה, שכן לולא היא לא שמענו על הסוציאליזם הכללי או הקומוניזם או מה שנודע כבולשביזם). יש כאן ביקורת גלויה כלפי הסוציאליזם, הקומוניזם והבולשביזם, הנתפסים בעיניו כעיוות של האנושיות.*⁹⁵

הקטע השלושים ואחד בא שוב בצורת שיר מחורז ושקול (בערבית). גם בו פנה למוסלמים תושבי הארץ והפציר בהם לקבל את היהודים כשותפים ולכרות עמם ברית. שיבתם ארצה היא גילוי של רצון האל, ועל כן אינה יכולה להזיק. בדברו על נאמנותם הזכיר שוב את "שמואל המשורר".⁹⁶ עוד הצהיר, כי אהבת השלום ואהבת הטוב מניעות אותו.⁹⁷

המאמר השלושים ושניים מחזיק שלוש שורות בעברית ובהן נאמר: "מאמר המספר הזה הוא נאם האדון Loyd Georges בגלל ארץ ישראל, והוא מאמר ידוע והתפרסם בכתבי העת, ולכן אין נחיצות לתרגמו פה".⁹⁸

92 עמ' 87 שו' 3-4.

93 שם, שו' 10-11. נראה שכוונתו לגדודים העבריים. עיינו יהודה בנארי, "המשמעות המדינית של הגדודים העבריים", האומה ו (תשכ"ח), עמ' 187-197; שמואל כ"ץ, "ז'בוטינסקי, הגדוד העברי וראשית 'ההגנה'", איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי, בעריכת אבי בראלי ופנחס גינורסר, שדה בוקר תשס"ד, עמ' 493-548; יגאל עילם, הגדודים העבריים במלחמה העולם הראשונה, תל אביב 1973; Pinchas Rutenberg and the Establishment of the Jewish Legion in 1914", *Studies in Zionism* 6, 1 (1985), pp. 15-26; Bernard Postal, "The Jewish Legion: A Turning Point in Modern Jewish History", *The Shekel* 23, 1 (1990), pp. 4-10

94 הקדשיות, עמ' 88 שו' 5.

95 אלקדסיאת, עמ' 51-52; הקדשיות, עמ' 85-88.

96 הקדשיות, עמ' 91, בית 23. עיינו לעיל לגבי השיר החמישה עשר, והערה 52 שם.

97 אלקדסיאת, עמ' 53-54; הקדשיות, עמ' 89-92.

98 אלקדסיאת, עמ' 55-60; הקדשיות, עמ' 92. בתחילת הנוסח בערבית יש הפניה להערת שוליים שבה נאמר (בתרגום שלי לעברית): "נאום של לוי ג'ורג' שהעתיקוהו כאן באותיותיו מאחד העיתונים בשל זיקתו לספר". הנאום פרו-ציוני מאוד, ונועד להסביר את הרקע להצהרת בלפור.

במאמר השלושים ושלושה הציג פרג את האהבה כמכנה המשותף לשלוש הדתות, וחתם את דבריו בקביעה "והלא האנושיות אחת היא, ויקרה היא יותר מכל תורה ומכל דת".⁹⁹

בשיר השלושים וארבעה דיבר פרג על חשיבות הלשון וההבעה ההגונה והזהירה.¹⁰⁰ האיש הנכבד ניכר בשפתו שאין בה פגיעה בזולת. היהודים איבדו את ריבונותם, וגם אם "החסרון במראהם משפיל את ערכם",¹⁰¹ הריהם ברואי האל. מכאן פנה לכוכבים בשאלה היכן יוכלו היהודים לחיות בלא שנאה ובלא איבה, ובהמשך קרא לזמן לחדול מלגרום ליהודים טלטלות. השיר נחתם בתקווה הנצחית של היהודים לטוב ובצידוק הדין, "ברוך ה' אשר אין אמר כי אם אמרו, ברוך הוא, ונודה לו",¹⁰² ובהכרזה "בדרישת השלום ואהבתו חותם אני, הנה השלום אהבה ואמנה הוא".¹⁰³

השיר השלושים וחמישה ממוען ליהודים אף שלא קרא להם בשמם. הוא פותח בקריאה "הקיצו ליום מחר", ובהערת שוליים ציין פרג שהדברים מופנים "אל כתה בפני עצמה". הלשון בערבית היא *خاطبت بها البعض*, היינו "פנית בה למישהו". על רקע דבריו בשיר הקודם בזכות הלשון הנקייה נראה שבכוונה נמנע מלסמן כאן נמען מוגדר, שכן יש בפנייתו ביקורת גלויה המובעת במילים חריפות. פרג קרא ליהודים לחדול מעמדתם הסבילה, להתעורר, לשוב לחיות ולהחיות את הלשון, להפיצה באמצעות בתי הספר, כלומר לראות בדור הצעיר את קהל היעד המכריע, לנקוט יוזמה, ובקצרה "החיו את התקת".¹⁰⁴ אין חידוש תוכני בשיר זה, אלא הבעה בלשון אחרת תוך שימוש בדימויים חדשים כדי להניע את בני עמו לפעולה.¹⁰⁵

במאמר השלושים ושישה כתב פרג על מצבים שונים שבהם נמצאות האומות. הוא תיאר אומות שקיומן פיזי בלבד, נטול שאר רוח. מותר האדם מן הבהמה הוא "האור הרוחני העליוני",¹⁰⁶ ובזכותו הצליח האדם לפתח את התעופה ואת התקשורת האלקטרומגנטית,¹⁰⁷ "פלא" בלשונו של פרג.¹⁰⁸ כמו אדם שעניינו רק הקיום הפיזי יש גם אומות כאלה. עליהן להכריז על מצבן כדי שיחדלו לפנות אליהן ולקוות כי יתעוררו,

99 אלקדסיאת, עמ' 60-61; הקדשיות, עמ' 93.

100 בבית 6 חרג מדרכו ולא תרגם את התיבה הערבית *بذاءة*, שהוראתה ניבול פה או פריצות, אלא נקט לשון "בוזאות" בגרסה העברית.

101 הקדשיות, עמ' 95, בית 14.

102 עמ' 97, בית 33.

103 עמ' 98, בית 34; אלקדסיאת, עמ' 61-63; הקדשיות, עמ' 94-98.

104 הקדשיות, עמ' 100, בית 21.

105 אלקדסיאת, עמ' 63-64; הקדשיות, עמ' 98-100.

106 הקדשיות, עמ' 101, שו' 12-13.

107 קשה להסיק זאת מן הנוסח העברי, אך הדברים משתמעים בבירור מן המקור בערבית.

108 הקדשיות, עמ' 102 שו' 2. הלשון בערבית נהירה יותר.

ואין מנוס מלהתייבש מהן. עוד עליהן לזהות את עצמן ולהכריז על שיוכן. פרג לא נקב בשמן, אולם לאור דבריו עד כה נראה שכוונתו לעם היהודי. נימת דבריו פסימית, שונה מאשר עד כה, ואיני יודע להסבירה.¹⁰⁹

המאמר החותם את הקובץ העברי, השלושים ושבעה, מופנה אף הוא פנימה, אף כי לשונו בגוף שלישי. פרג הכריז כי אהבה הדדית היא דבק חיובי ושנאה פנימית היא הרסנית. סמוך לסוף דבריו הביא מדברי חז"ל מבלי לייחס זאת להם: "ודי לך כי תדע מדברי הימים, כי חרבן הבית השני לא היה כי אם מסבת השנאה הפנימית".¹¹⁰ המאמר נחתם במילים "אבל העבודה האמתית והיהדות הזכה והטהורה היא 'ואהבת לרעך כמוך', וכל עבודה או תפלה חוץ מגבול הפתגם הזה שקר וחניפות הוא".¹¹¹ בגרסה העברית, הקצרה הרבה מזו שבערבית, הטיעון חלקי, שכן במקור נכתב: *إن اليهودية لقائمة على كلمة لا أكثر وهي أحب غيرك مثلك فلا يهودية يقينا إلا بهذه الكلمة أو لا تقوى أو ورع إلا بتقديس هذا الابد الراقی وإلا فكل ما عداه من تعبد أو تظاهر به نفاق كاذب ورياء منحط وأعوذ بالله منه* (היהדות עומדת על היגד [אפשר גם דיבר, ססמה, משפט], לא יותר, והוא "ואהבת לרעך כמוך" [ויקרא יט, יח]. אין היהדות בטוחה אלא בהיגד זה, או אין יראת שמיים [אפשר גם חסידות] או יראת חטא אלא בהענקת קדושה למוסר הנעלה הזה, נלא – כל התמסרות לעבודת הבורא או העמדת פנים זולתה הן התחסדות כוזבת וצביעות שפלה, ואחסה באל מפניה).

כאמור בראשית דבריי, במקור הערבי בא פרק נוסף, שלושים ושמונה, והוא כעין אינדקס למקומות בארץ ובסביבתה. מעניין יהיה לבדוק מה נכלל ברשימה זו וכיצד תואר כל אתר. ככלל חתר פרג לזהות אותם עם אתרים מקראיים, ואין זה ממצא מפתיע.¹¹²

109 אלקדסיאת, עמ' 64–66; הקדשיות, עמ' 101–103.

110 הקדשיות, עמ' 104–105. במקור בתלמוד הבבלי: "מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלשה דברים שהיו בו: עבודה זרה, וגלוי עריות, ושפיכות דמים [...] אבל מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצות וגמילות חסדים, מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם. ללמדך ששקולה שנאת חנם כנגד שלש עבירות: עבודה זרה, גלוי עריות, ושפיכות דמים" (יומא ט ע"ב).

111 אלקדסיאת, עמ' 66–67; הקדשיות, עמ' 103–105. על התיבה *أعوذ* עיינו לעיל בהערה 70.

112 אלקדסיאת, עמ' 68–74. האתרים הנמנים הם (ציינתי בין סוגריים כיצד זיהה אותם פרג): פלסטין (פלשתים), אורשלים (ירושלים), צהיון (ציון), אלקדס (הקודש), בית אלמקדס (בית המקדש), יאפא (יפו), ע'זה (עזה), אללד (לוד), באר סבע (באר שבע), אשכולון/עסקלונה (אשקלון), כרמל, צידא (צידון), גלעאד (גלעד), ג'נין (עין גנים), ארדן / נהר אלארדן (ירדן / נהר הירדן), מג'דל (מגדל גד), ריחה (צ"ל אריחא, יריחו), בחר טבריא (ים כינרת), גולאן (גולן), ג'יש (גוש חלב), רמות גלעד, עין זיתון (עין זיתים), בחר אלמות (ים המוות), אסדוד (אשדוד), עמאן (עמון), אלבירה (בארות), אלראם (רמה), מח'מש (מכמש), בית לחם, בית אל, מואב, זרעין (ירזעאל), בסאן (צ"ל ביסאן, בית שאן).

5. קהלי היעד של אֶלְקָדְסִיָּאת/הֶקְדָּשִׁיּוֹת

צירוף כל האמור בסעיף הקודם מלמד שפרג הפנה את קונטרסו ליותר מנמען אחד, וזה מצב בעייתי במהותו, בייחוד כשבין הנמענים השונים אין תמימות דעים. הנמענים העיקריים הם שניים: יהודים ומוסלמים קוראי ערבית ספרותית משובחת וגבוהה מאוד, עם סלסולי לשון מאתגרים. מדובר בעילית משכילה ומודרנית שעימה נמנו תמיד רק אנשים מעטים, ובאותה עת חיו כאלה בעיקר במצרים, בעיראק, בסוריה ובלבנון, ומעט בארץ ישראל¹¹³ ובארצות צפון אפריקה. עילית אינטלקטואלית כזו היא תמיד צרה מאוד. מתברר אפוא שמלכתחילה לא ייעד פרג את חיבורו לציבור הרחב. דברים אלה תקפים עוד יותר ביחס לתרגומו לעברית, שכן זו מליצית מאוד ומלאכותית במקומות הרבה, כפי שהראיתי באופן מזדמן בהערות השוליים לעיל, וקשה מאוד להבינה בלא המקור הערבי. המשלב הלשוני הגבוה מאוד והמסולסל אופייני גם לחיבורים אחרים של פרג, ואֶלְקָדְסִיָּאת/הֶקְדָּשִׁיּוֹת אינו יוצא מן הכלל הזה.

בשירים מעטים תווי הפנים של הנמען ברורים וממוקדים יותר. בשיר התשיעי פנה למתנגדי הלאומיות בקרב היהודים, ואלה יכולים להיות החרדים מצד אחד ומתבוללים למיניהם מן הצד האחר; בשיר השנים עשר פנה למנהיגי הציונות האשכנזים; בשיר העשרים ושבעה ביקר קשות את היהודים החרדים, המתנגדים לגאולה ארצית על בסיס לאומי. בכמה מקומות פנה באופן כללי אל אומות העולם, ובייחוד אל המשכילים שבהן.

אם השערתי בנוגע לקוראים הפוטנציאליים נכונה, משתמע ממנה היבט נוסף: אם בין קוראיו של פרג היו מנהיגים הם היו חלק מעילית אינטלקטואלית, אקדמית או תרבותית, ולא מעילית פוליטית. פרג בחר אפוא במודע שלא לפנות לציבור הרחב או למנהיגיו הישירים ברמות השונות (קהילתית, מקומית, אזורית או ארצית). כל האמור עד כה מצמצם מאוד את טווח ההשפעה הפוטנציאלי של החיבור, את האפקטיביות שלו. מדוע נהג כך פרג?

6. מטרת החיבור

מטרה וקהל-יעד הם שני צדדים של אותו המטבע, שהרי לכל קהל יש להתאים מטרה אחרת. אשוב לעיין בהקדמותיו של פרג ולבחון מה אפשר להסיק מהן בשאלה זו. בהקדמתו הקצרה לאֶלְקָדְסִיָּאת כתב פרג: "השירים והמאמרים הללו הם משהו של אהבת השלום הכללי שבנפש. אני מעניק אותם כתשורה למוסר, לצדק וליושר". זו

113 עיינו עמוס נוי, עדים או מומחים: יהודים משכילים בני ירושלים והמזרח בתחילת המאה ה-20, תל אביב 2017, בייחוד עמ' 81-123, בפרק על מפעלו הספרותי של יצחק יחזקאל יהודה.

אמירה כנה ומופשטת מאוד המשקפת היטב את עולמו הפנימי ואת ערכיו, ובה בעת מעוררת קושי חמור: הנמענים הם ערכים ולא בני אדם!

בהקדמה לגרסה העברית ציין פרג "והוא למען שם היהדות והיהודים בכל העולם, אף כי בירושלים ואגפיה", וחשף מה הניע אותו לכתוב את הספר: "חברתי אחרי היותי שמה וראותי בעיני את המהומות והצרות, ואת דם היהודים מְגַר על הארץ. ועוד מעט ונהרגתי לולא ישועת השם יתברך". פרג חווה חוויה טראומטית שטיבה לא נהיר לי בעת ביקורו בארץ בראשית שנות העשרים של המאה העשרים, והספר הוא דרכו האישית להתמודד עם הטראומה. אכן יש בו עידון (סובלימציה) מרשים ומרגש של המצוקה, הסבל והרדיפה של בני העם היהודי דווקא באמצעות המבע השירי המוקפד מבחינת המשלב הלשוני, המשקל והחרוז, ועוד יותר במגמה הרעיונית שלו. המניע להכנת התרגום לעברית אף הוא בא בעקבות חוויה אישית שלא חשף: "ובשנה העברה בהיותי במסעי לארופה (!) אמרתי אל לבי לתרגם את ספרי זה אל השפה העברית". איני יודע באילו ארצות ביקר, לְמַה נחשף בהיותו שם ומה חווה, אולם מדבריו וממעשהו ניתן להסיק כי סבר שאין זו העת לחשות. מאחר שכוחו היה במילים וברעיונות הרים בהם את תרומתו למימוש החזון הציוני, שבו ראה מוצא ומרפא לתחלואי העם היהודי.

חזונו של פרג הוא אוטופי ואידילי. הוא לא התווה תוכנית מעשית להשגת ריבונות ולהתקבלות מלאה בקהילת האומות, אלא הדגיש דווקא את הערכים המכוננים שמכוחם ובהשראתם תיתכן הגאולה הלאומית: אהבה, מוסר, צדק, יושר, השכלה ונאורות. בשונה ושמה אף בניגוד להוגים ציונים בני הזמן פרג לא כתב כאן כלל על גאולת היחיד, אלא רק על גאולת העם.¹¹⁴

7. מראד פרג כ"נביא" מודרני

פרג העמיד באלקדסִיאת/הקדשִיאות חזון נמלץ ונשגב. השפה הגבוהה היא חלק בלתי נפרד מן המסר, בוודאי בגרסה הערבית הכתובה ברובה כקצידה, אך גם בגרסה העברית, שאמנם אינה שקולה ולא חרוזה אך היא בנויה הרבה על לשון המקרא ובהשראתו. מבלי לומר זאת במפורש אך מתוך מודעות מלאה הציב פרג את עצמו בשורת בעלי

114 ובוה הוא שונה מאוד מהוגים עבריים דוגמת אהרן דוד גורדון ואחד העם. עיינו, כמבחר מצומצם מאוד: סטיבן זיפרשטיין, נביא חמקמק: אחד העם ומקורות הציונות, תל אביב 1998; שלום רצבי, "הערות על ההיבט המוסרי בהגותו הלאומית של אחד העם", בתוך יהודיע עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד, ירושלים תשס"ה, א, עמ' 325–348; אליעזר שביד, היחיד: עולמו של א"ד גורדון, תל אביב 1970; הנ"ל, לבירור רעיונו של אהרון דוד גורדון מיסודו, ירושלים תשע"ד; שרה שטרסברג-דיין, יחיד, אומה ואנושות: תפיסת האדם במשנותיהם של א"ד גורדון והרב קוק, תל אביב 1995.

החזונות. אלוהים נוכח הרבה בספר לא כאל פילוסופי אלא דווקא כאל משגיח ופעיל בעולם, ממש כמו האל המקראי ובשונה מן האל הפילוסופי של היצירה ההגותית המוסלמית והיהודית בימי הביניים. גם היעדר השיטתיות והחזרות המרובות על רעיונות היסוד שלו מקרבים את פרג אל נביאי ישראל ואל מוחמד, שיש בחזונותיהם שגב לשוני ורעיוני תוך חזרות מרובות.

נראה אפוא שאין זה מופרך או מופרז להסיק כי מראד פרג ראה עצמו נביא מודרני, וכמו כמה מנביאי ישראל החשיב את עצמו איש בשורה לא רק לבני עמו אלא גם לבני עמים אחרים. כמותם גם פרג נקט לשון נמלצת מאוד, כמותם השתית את חזונו על קבלה מוחלטת של מרות האל ועל הכרה בנוכחותו בעולם, ובהשראתה של אמונה זו תבע מן היהודים, מן הפלסטינים המוסלמים ומשאר באי העולם לפעול מתוך מודעות להזדמנות המיוחדת שמזמנת העת החדשה, הנאורה והרציונלית, ולממש עולם של ערכי מופת נעלים ברוח חזונותיהם של נביאי ישראל. אפשר שבתודעת הנביא נעוץ הטעם לכך שהעניק את ספרו בשתי לשונותיו ללא תמורה, שהרי נביא אינו סוחר בשליחותו.

פרג היה חלק מקבוצת משכילים קטנה מאוד אך איכותית ובעלת השפעה תרבותית, שאימצה את רעיונות ה-*نهضة* (התחייה) ופעלה במרחב שבין עיראק למצרים לקראת סוף המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים. מקומם של היהודים בקבוצה זו נדון באופן חלקי מאוד במחקר, אולם די במה שכבר התברר והתפרסם עד כה להבהיר שאכן ספגו מרוחות המודרנה באופן שונה ממה שהתרחש באירופה.¹¹⁵ זה הרקע לבחירתו של פרג לכתוב בערבית ספרותית (فصحى) ובאותיות ערביות,¹¹⁶ וזה ההסבר לחלק מתחומי העניין הספרותיים שלו.¹¹⁷ התמיכה הנמרצת בלאומיות היהודית מושתתת אפוא לא על תפיסה מסורתית של "חדש ימינו

115 על יהודי מצרים: הלל (לעיל הערה 10), עמ' 20; מיכאל מ' לסקר, "ארץ ישראל ומדינת ישראל בתודעת העילית היהודית במצרים במאה העשרים", בתוך זאב הרוי ואחרים (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 443–458. על יהודי לבנון: ברכה (לעיל הערה 8); על אליהו ששון שפעל תחילה בסוריה: רן, במשעולי ערב (לעיל הערה 50); במרחב כולו: שניר, פעילות (לעיל הערה 9).

116 ראו הערה 8 לעיל.

117 עיינו גיא ברכה, "צמיחתה של 'האפנדיה היהודית הצעירה' והתגובות לעליית הנאצים בגרמניה בקהילה היהודית בביירות", ציון פ (תשע"ה), עמ' 207–226; ליטל לוי, "השכלה וחילון בספרות של היהודים בארצות האסלאם", בתוך אבריאל בר-לבב, רון מרגולין ושמואל פיינר (עורכים), תהליכי חילון בתרבות היהודית, א, רעננה תשע"ג, עמ' 521–549; Lital Levi, "The 'Nahḍa': A Comparative Reading of 'Revival' and 'Reform'", *Middle Eastern Literatures* 16,3 (2013), pp. 300–316. פרג נזכר אצל לוי בעמ' 537, אך עיקר דיונה ממוקד ביהודי עיראק. מאמרו של שניר (לעיל הערה 9) חיוני לעניין הנדון כאן, ולמיטב ידיעתי הוא מפורט ומעמיק מכל מה שנכתב לפניו בסוגיה זו.

כקדם" (איכה ה, כא) אלא על תפיסה מודרנית של הלאומיות כרעיון מכוונן ומלכד ובה בעת על תחושה עמוקה של ערביות.¹¹⁸ כאינטלקטואל אוטודידקט עיצב פרג לעצמו תפיסה שעיקרה רעיון מופשט המבוסס על חזון נביאי ישראל מחד ועל אחווה בין עמים ולאומים מאידך, ואינה מזדהה עם כל זרם אידאולוגי אחר בהגות הציונית בימיו. איני יודע כמה עותקים הדפיס פרג מספרו אלקדסיאת/הקדשיות, אולם נראה שדבריו לא הותירו רושם של ממש ולא חוללו שינוי תודעתי ותרבותי כפי שייחל. בראשית דבריי ציינתי כיצד השפיע עליו המרד הערבי הגדול בשנות השלושים של המאה הקודמת.¹¹⁹ מלאחריו שוב לא כתב על עניינים לאומיים. הפער בין התקווה לעצב מציאות חדשה, טובה יותר, ובין מה שראה לנגד עיניו ומה שהגיע לאוזניו היה גדול וחמור מכדי לגשר עליו באמצעות חזון פנטסטי.

118 מאפיין זה היה מובהק אצל אליהו ששון עד שהצטרף לממסד הציוני בשנות השלושים. עיינו רן, במשעולי ערב (לעיל הערה 50), עמ' 48-60, 159-168.

119 ראו לעיל סמוך לציון להערה 10 ובה.

CONTENTS

Dov Schwartz		
Opening Remarks: Prof. Eliezer Don Yehiya z"l, Researcher of Religious Zionism: Milestones		3
Nahem Ilan		
Murād Farag as a “Zionist Prophet” according to his Book <i>Al-Qudsiyyāt/Heqdeshiyyōt</i>		7
Uriel Barak		
“The Renewal of Idolatry”: On the Conception of Christianity in the Thought of Rabbi Abraham Isaac Kook		33
Dov Schwartz		
Aesthetics and Aesthetical Personality in the Writings of Eliezer Meir Lifshutz		67
Amihai Radzyner		
Law and History: Rabbi Itzhak Arieli and the Founding of <i>Mercaz HaRav Yeshiva</i>		97
Dov Schwartz		
Rabbi Eliezer Berkovits on the Holocaust: Two Approaches		135
Roni Bar Lev		
The Rabbinic Educational Discourse in Religious Zionism: On Openness and Opposition to the Rosh Hashana Pilgrimage to Uman		169
FROM THE ARCHIVES OF THE DR. ZERAH WARHAFTIG INSTITUTE FOR THE RESEARCH ON RELIGIOUS ZIONISM		
Amihai Radzyner		
Zerah Warhaftig and R. Haim David Halevy on Civil Marriage		203
Dov Schwartz		
Nehemia Aminoah: Documents		217